

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՈՑ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ ԵՎ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Թուրքական վերջնագրի ստորագրումից հետո (1918 թ.)՝ հաջորդ օրը՝ **մայիսի 31-ի առավոտյան ժամը 10-ին, Բաթումում սկսվեցին հայ-թուրքական դիվանագիտական բանակցությունները**: Հայկական պատվիրակությունը ներկայացրեց տարածքային և սահմանային իր պահանջները՝ հիմնավորումներով հանդերձ, և խնդրեց հեռագրով հաղորդել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին բավարարել դրանք: Նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 5-ին, Հալիլ բեյը ներկայացրեց իր կառավարության փոփոխած նախագիծը¹: Երեկոյան ժամը 6-ից մինչև հունիսի 1-ի գիշերվա ժամը 2-ը տևած բանակցությունների ժամանակ քննարկվեց դաշնագրի **նախօրինակը**՝ տեքստում կատարելով աննշան փոփոխություններ և տարածքային որոշ զիջումներ հոգուտ հայերի: Հարկ է նշել, որ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսական ճակատամարտերը ազդեցին Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքի վրա, և օսմանյան կառավարությունը հարկադրված էր տարածքային և սահմանային որոշ «զիջումներ» կատարել:

Ի սկզբանե հայտնի էր, որ այդ բանակցությունների ընթացքում օսմանյան պատվիրակությունը դիտարկելու էր միայն Հայաստան-Թուրքիա տարածքային ու սահմանային հարցեր և խուսանավելու հայկական և հայ-ադրբեջանական սահմանների բաժանման խնդրից այն թողնելով որոշելու Թիֆլիսում կայանալիք երեք անկախ հանրապետությունների բանակցությունների ժամանակ²: Հայտնի էր նաև, որ վրացիները պահանջում էին հայկական ընդարձակ տարածքներ մինչև Ղարաքիլիսա, իսկ ադրբեջանցիները՝ մինչև Երևան:

Հունիսի 1-ին՝ ցերեկվա ժամը երեքին, հայկական պատվիրակությունը նախաստորագրեց դաշնագրի նախօրինակը՝ հետագա դիվանագիտական բանակցություններում կողմերի միջև վերջնական համաձայնության գալու հեռանկարով: Նոթաներից Ալ. Խատիսյանը և Մ. Պապաջանյանը անմիջապես հեռախոսազրույց ունեցան Թիֆլիսում Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 114:

² Տե՛ս նույն տեղը, գ. 23, թ. 84:

նի և խորհրդի անդամ Խ. Կարճիկյանի հետ և նրանց իրազեկեցին, որ **դաշնագրի նախօրինակը ստորագրել են անկախ Հայաստանի Հանրապետության անունից**. «Հալիլ բեյը, ինչպես հենց ինքը բացատրեց, ստորագրելով (նախաստորագրելով – Գ. Պ.) դաշնագիրը՝ դրանով իսկ **իր կառավարության անունից ճանաչեց մեր հանրապետությունն ու անկախությունը**»³: Իսկ Վեհիբ փաշան իր գրպանից հանեց «Կտոր մը՝ կարմիր խաչ մը,- գրում է Ալ. Խատիսյանը, - սպիտակ ֆոնի վրայ՝ եւ ըսաւ. «Ահա հայկական դրօշակի իմ նախագիծը: Դուք քրիստոնէաներ եք եւ կը պարծենաք այս խորհրդանշով. ես կը կարծեմ, թէ խաչը պետք է ըլլա ձեր խորհրդանիշը»»⁴:

Հայ պատվիրակության անդամները հեռախոսով խնդրեցին Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդին. **«Մինչև իրենց Թիֆլիս ժամանելը պատրաստեն Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագիրը, որի անունից իրենք նախաստորագրել են դաշնագրի նախօրինակը**, ինչը միանգամայն անհրաժեշտ է. այլապես ամեն բան անիմաստ կլինէր: Ուստի մենք բոլորս կարծում ենք, որ այդ հռչակումը պիտի կատարվի: Չի կարելի խոսել ինչ-որ «հայկական ծայրագավառների» մասին՝ ասես մենք ինչ-որ անձն հողակտոր ենք՝ անտեր ու անանուն: Հարկավոր է պատրաստել հռչակագիրը, համեստորեն հայտարարել այն, ընտրել կառավարություն, շտապ ուղարկել այն Երևան, սկսել բոլոր գործողությունները, որոնք բխում են դաշնագրից, օգտվելով դրա (հյուպատոսի, ինչը չափազանց կարևոր է գավթված տարածքներում) իրավունքներից, ուղարկել պատվիրակություն Կոստանդնուպոլիս և սկսել կազմակերպել երկիրը»⁵: Ալ. Խատիսյանը հեռախոսագրույցը եզրափակեց հետևյալ համոզումով. «Հզոր է հայոց հողի ոգին: Մենք կրերենք վատ հաշտության դաշնագիր, սակայն կրերենք նաև անկախ Հայաստան՝ տուն, բույն, որտեղ կթրծվի ժողովրդի միտքը: Այդ ամենը կկապի, կմիավորի, կբարձրացնի ոգին, իսկ դա կարևոր է: Ես հավատում եմ մեր Պետությանը»:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 2-ին, Ալ. Խատիսյանը նաև Ա. Ահարոնյանին նամակով հանգամանորեն ներկայացրեց հայ-թուրքական բանակցությունների շնորհիվ թուրքերի կողմից արված տարածքային և սահմանային որոշ զիջումների մասին: Նա իրազեկում է, որ Վեհիբ փաշան հայ պատվիրակությանը ուղարկեց տարածքային զիջումների **երկու տարբերակ՝ մեկն ուղղակի զիջում էր, մյուսը՝ փոխանակում**: Հայ պատվիրակությունը վճռականորեն արտահայտվեց **առաջին տարբերակի** օգտին՝ «զիջել» Ալազյազի լանջերն ու Ապարանը՝ 900 քառ. կմ, և Երևանի նահանգի մի մասը՝ 400 քառ. կմ: **Երկրորդ տարբերակ**. թուր-

³ Նույն տեղում, թ. 86:

⁴ **Ալ. Խատիսյան**, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 71:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 63:

քերը վերցնում էին Բորչալուի գավառի մեկ երկրորդը՝ Ախալքալաքի նահանգի և Կարագյոզների միջև՝ Թիֆլիսից 15 կմ վրա գտնվող լեռնանցքը և տալիս Հայաստանին շուրջ 2,5 հազար քառ. կմ⁶: Այս տարբերակը ամենևին ընդունելի չէր հայկական պատվիրակության համար, որովհետև Հայաստանը կտրվում էր հարևան Վրաստանից: **Վերջնական տարբերակում Հայաստանին լրացուցիչ տրվում էր ընդամենը 1300 քառ. կմ տարածք՝ Համավլու-Աշտարակ խճուղին և Երևանի նահանգի հարավային մասից մի փոքրիկ հողակտոր:**

Հայկական պատվիրակության դիվանագիտական ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց նաև փոքրիշատե մեղմել նվաստացուցիչ դաշնագիրը՝ նախաօրինակից հանել տալով մայիսի 11-ի դաշնագրի նախագծի որոշ կետեր՝ 1. իրավունքը՝ միջամտելու Հայաստանի ներքին գործերին, 2. բռնազավթած նահանգների հայ բնակչությունը ներկա պատերազմի ընթացքում ազատվում է զինապարտությունից, 3. Բաքուն բոլշևիկներից ազատագրելու հայերի պարտավորությունը, 4. իրավունքը՝ սեփական ուժերով վերականգնելու Հայաստանի երկաթգծերը և շարժակազմը: Թուրքերի համաձայնությամբ մի շարք ընթացիկ հարցեր լուծվեցին հօգուտ Հայաստանի, սակայն չներառելով դրանք նախաստորագրած դաշնագրում, քանզի դա ժամանակավոր էր: Դրանք էին՝ 1. թույլատրել հայ զինվորներին ու փախստականներին Ջուլֆայի տարածքով վերադառնալ Պարսկաստանից, 2. պարտավորվել չխոչընդոտելու փախստականների վերադարձը Բաթում և Կարս, 3. փախստականներին թույլատրել անհապաղ վերադառնալ Սուրմալու, Ալեքսանդրապոլ⁷ և այլն: Առաջ անցնելով նշենք, որ երկու օր անց թուրքական պատվիրակությունը դիվանագիտորեն հրաժարվեց իր որոշ համաձայնություններից, ավելին, որոշակի շարժառիթներից ելնելով՝ դրանք ամրագրեց հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության դաշնագրի և նրան կից հավելվածի հողվածներում (Բաքուն բոլշևիկներից ազատագրելու հայերի պարտավորությունը, փախստականներին Բաթում և Կարս շուտափույթ վերադառնալ թույլատրելու պարտավորությունը և այլն):

Նույն օրը՝ հունիսի 2-ին, Ալ. Խատիսյանը հունիսի 1-ի Բաթումի հայ-թուրքական նախաստորագրած դաշնագրի մասին Նոթանեբից հեռախոսազրույց ունեցավ նախ Կարսում գտնվող գեներալ Գ. Կորգանյանի հետ և խնդրեց նրան այդ ամենն ամբողջությամբ հաղորդել Արամին (Երևանի հայոց ազգային խորհրդի նախագահ) և Ալեքսանդրապոլ՝ հայկական զորամասի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանին⁸: Նա միաժամանակ Կարսի ճանապարհով բանագնացի միջոցով

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, նույն տեղը, թ. 55-56, տե՛ս նաև «Հայոց պատմություն», հ. 4, Եր., 2010, էջ 23, **Զ. Ավետիսյան**, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Եր., 1998, էջ 132-133:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը:

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 56:

գեներալ Թ. Նազարբեկյանին ուղարկեց նախաստորագրած դաշնագրի գլխավոր կետերը՝ խնդրելով անել մի շարք կարգադրություններ՝ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու, հայկական զորքերը տարահանելու, ռազմագերիներին փոխանակելու վերաբերյալ⁹ և այլն:

Հայկական պատվիրակությունը, հիմք ընդունելով Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի ընձեռած լիազորությունները, խնդրում է.

1. Դադարեցնել ռազմական գործողությունները Թուրքիայի դեմ:

2. Կապ հաստատել թուրքական հրամանատարության հետ երկու կողմերի զորքերն իրենց տարածքները վերադարձնելու հարցը համաձայնեցնելու համար:

3. Թուրքական զորքերին թույլ տալ Դիլիջանով անցնել Ղազախ:

4. Ռազմական գործողությունները դադարեցնելու հարցում համագործակցել Շևքի փաշայի հետ¹⁰:

Գեներալ Թ. Նազարբեկյանին ուղղված նամակը եզրափակվում է հետևյալ գրառումով. «Ձերմոբեն շնորհավորում ենք Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի առթիվ, որը գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշայի կողմից գովեստի և հիացական խոսքերի է արժանացել հայ զինվորների փայլուն գործողությունների համար»¹¹:

Ի դեպ, հունիսի 1-ի հեռախոսագրույցի ժամանակ Ավ. Ահարոնյանը և Խ. Կարճիկյանը Բաթումի հայ պատվիրակներին հայտնեցին նաև հետևյալը. **«Բոլորդ էլ նկատի ունեցեք, որ ամբողջովին կտրված ենք Երևանից և Դիլիջանից... ճակատամարտի (Ղարաքիլիսայի- Գ. Պ.) մասին ոչինչ չգիտենք»**¹²:

Իրողություն է, որ արտաքին աշխարհի հետ երկաթուղային և հեռագրային կապը լիովին խզված լինելու պատճառով թե՛ Բաթումի հայկական պատվիրակությունը և թե՛ Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը գրեթե տեղեկություն չէին ստանում հայկական զորքերի գործողությունների մասին և նրանց հիմնականում առաջինը իրազեկում էին թուրքերը:

Հարկ է նշել, որ հայկական պատվիրակությունը դժգոհություն հայտնեց, որ Բաթումի բանակցային գործընթացներում թուրքական կողմը չափազանց անզիջում է: Ի պատասխան հայ պատվիրակների՝ Վեհիբ փաշան, ցույց տալով քարտեզը, ասել է. «Դուք կը տեսնեք, որ ճակատագիրը կը քաշէ Թուրքիան արեւմուտքէն արեւելք. մենք հեռացանք Պալքաններէն, կը հեռանանք նաև Ափրիկէէն, **բայց մենք պետք է տարածուինք դէպի արեւելք. հոն է մեր արինը, մեր կրօնքը, մեր լեզուն: Եւ դուք՝ հայերդ կանգնած էք մեր այդ ճամբուն վրայ: Դուք պետք է մէկ կողմ քաշուիք եւ մեզ ճամբայ տաք: Ահա թէ ու՛ր է մեր հիմնական վէճը:**

⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 51:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

Մեզ պետք են երկու լայն ճամբաներ, որոնք հնարավորություն տան մեր բանակներուն առաջ շարժելու եւ պաշտպանելու: **Մէկ ճամբան՝ Կարս-Ախալքալաք-Բորչալու-Ղազախն է, որ կը տանի դէպի Գանձակ. միւսը՝ կերթայ Շարուր-Նախիջեւան-Զանգեզուրով Քուրի հովիտը: Դուք կարող էք մնալ անոնց մէջտեղը, այսինքն՝ Նոր-Պայազեւի եւ Էջմիածնի շուրջը»¹³:**

Հայ պատվիրակները Վեհիբ փաշային նկատել տվեցին, որ նա հաշվի չի առնում երեք հանգամանք. «ա) որ հայերուն թողած հողամասը չափազանց փոքր է հայ ժողովրդին գոհացում տալու համար, նազագոյն չափով իսկ. բ) որ հայկական հարցը միջազգային խնդիր մըն է եւ չի կարող այդ ձևով վերնալ մէջտեղէն. եւ գ) որ թուրքերուն այժմ գծած Հայաստանի սահմանները աղբիւր պիտի դառնան յաւիտենական թշնամութեան հայերու եւ թուրքերու միջեւ»¹⁴:

Վեհիբ փաշան հակադարձում է. «Հայկական հարցը միջազգային է, կը՛սեք, եւ պիտի նկատի առնուի հաշտութեան ընդհանուր խորհրդածոյովին մէջ: Այդ բանը շատ լաւ գիտենք. բայց հէնց ստոր համար ալ մենք առաջինը ըլլալով յանձն կ'առնենք լուծելու զայն եւ կ'ընդունինք Հայաստանի անկախ գոյութիւնը: Գալով թշնամութեան զգացումներուն հողամասի փոքրութեան պատճառով, պետք է ըսեմ, որ բոլոր պետութիւններն ալ քիչով սկսեր են եւ աստիճանաբար են աճեր: Կարեւորն այն է, որ մենք բարեկամներ դառնանք եւ փոխադարձաբար պաշտպանենք զիրար: Մեզ պետք է հայերու նպաստաւոր պրոպագանտը արտասահմանի մէջ»¹⁵:

Ինչպէս տեսնում ենք, Վեհիբ փաշան առանց վարանելու բացահայտում է Թուրքիայի նկրտումները. «Հայերը կանգնած են պանթուրքիզմի ճանապարհին եւ խանգարում են այդ ծրագրի իրագործմանը»: Դժվար չէ նկատել, որ այդ դաշնագրով Օսմանյան Թուրքիան լայն հնարավորություն էր ստանում հայկական տարածքներով կարճ ճանապարհով արագ թափանցելու Բաքու, Կովկաս, Միջին Ասիա եւ ավելի հեռուներ: Ինչպէս վերը նշվեց, այդ ծրագրի իրագործման համար Օսմանյան Թուրքիայի ռազմավարական խնդիրն էր նաև իր հարևանությամբ «հանդուրժել» տնտեսապէս թույլ, կենսունակ պետություն դառնալու հնարավորությունից ու բարենպաստ պայմաններից զուրկ, ծովից կտրված, չորս կողմից շրջափակված եւ վտանգ չներկայացնող փոքրիկ տարածքով Հայաստանի գոյությունը: **Դրանով մի կողմից ժամանակ կշահեր եւ կապահովեր իր թիկունքը հայկական զինուժի հարձակումներից, իսկ մյուս կողմից կարճ ճանապարհ կբացեր դէպի Բաքու եւ այլն:**

Վեհիբ փաշան՝ հայ պատվիրակների հարցադրումներին ի պատասխան, ինչպէս վերը նշվեց, փաստորեն խոստովանեց նաև մեկ այլ

¹³ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 70:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

կարևոր շարժառիթ, որը հարկադրեց իր կառավարությանը ճանաչել Հայաստանի անկախ գոյությունը. «Հայկական հարցը միջազգային է, կըսեք, եւ պիտի նկատի առնուի հաշտութեան ընդհանուր կոնֆերանսի մէջ: **Այդ բանը շատ լաւ գիտենք. բայց հէնց ատոր համար ալ մենք առաջինը ըլլալով յանձն կ'առնենք լուծելու զայն եւ կ'ընդունինք Հայաստանի անկախ գոյութիւնը**»: «Առհասարակ պէտք է ըսեն, - գրում է Ալ. Խատիսյանը,- որ բանակցութեանց այս շրջանը ըստ երեւոյթին կը շոյէր թուրքերուն ինքնասիրութիւնը. կիրագործուէին իրենց ծրագիրները եւ կ'լուծուէր հայկական հարցը այնպէս, որ դիւրանար ապագայ միջազգային հաշտութեան խորհրդաժողովի մէջ ունենալիք իրենց գործը: Պէտք է նկատի ունենալ, որ թուրքերը շատ կը վախնային հայկական հարցէն ապագայ խորհրդաժողովին մէջ»¹⁶:

Որքան մտտենում էր Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում, նա գիտակցում էր այդ ամենի հնարավոր հետևանքները և հարկադրված էր հաշտվել անկախ Հայաստանի գոյության փաստի հետ՝ պայմանով, որ այն լինէր Հարավային Կովկասի սահմաններում և ոչ թե Արևմտյան Հայաստանում: Նրա նպատակն էր Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանները մեկընդմիջտ անջատել միմյանցից, վերջ տալ մեծ տերությունների միջամտությունը Թուրքիայի ներքին գործերին՝ Հայկական հարցը պատրվակ բռնելով, փորձել Հայկական հարցը համարել «լուծված» և կանխել Արևմտյան Հայաստանի հայության համար ինքնավարություն կամ բարեփոխումներ անցկացնելու հնարավոր պահանջը Անտանտի տերությունների ապագա միջազգային վեհաժողովի կողմից: Մինչդեռ օսմանյան կառավարությունը մինչև վեհաժողովի հրավիրումը Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական կազմը արագ և հիմնովին փոխելու՝ թուրքացնելու հեռահար նպատակով վաղուց ի վեր պարբերաբար հետևողականորեն իրականացնում էր իր ավանդական քաղաքականությունը, այն է՝ բացառել ցեղասպանության պատճառով հայրենագրված արևմտահայ փախստականների վերադարձն իրենց հայրենի օջախներ և Արևմտյան Հայաստանում բնակեցնել Անդրկովկասի և այլ երկրամասերի մուսուլմանների և միջազգային հանրությանը հրամցնել, թե Արևելյան Անատոլիայում չկա մի տարածք, որտեղ հայերը մեծամասնություն են: Անգամ Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելուց հետո (Արևելյան Հայաստանում կուտակվել էին շուրջ 500 հազար արևմտահայ գաղթականներ)¹⁷ օսմանյան ռազմաքաղաքական դեկավարությունը քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ ճնշումներով և ուժի սպառնալիքով անցկացրեց կեղծ հանրաքվե՝ միջազգային հանրությանը ցույց տալու, թե իբր այնտեղ հայությունը ազգային փոքրամասնություն է: Փաստորեն նրանց պաշտոնական դիրքորոշումն էր՝ այլևս թույլ չտալ արևմտահայերի վերադարձը Արևելյան Ա-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 72:

¹⁷ Տե՛ս ԳԱՔՓ, ֆ. 446, օր. 2, ժ. 39, լ. 63:

նատուլիա¹⁸: «Թուրքերը,- գրում է Ալ. Խատիսյանը, - կ'ուզեին ունենալ, յանձին Հայաստանի (Արևելյան – Գ. Պ.), հողամաս մը, ուր կարողանային հաւաքել հայերու մնացորդները Թուրքիոյ սահմաններէն»¹⁹:

Անդրանիկ Օզանյանը հունիսի 2-ին, Դիլիջանում ծանոթանալով հայ-թուրքական հաշտության դաշնագրի նախօրինակի բովանդակությանը, միանգամայն համոզիչ ներկայացնում է այն էական շարժառիթներից մեկը, որը հարկադրեց Օսմանյան կայսրությանը ընդունելու անկախ Հայաստանի գոյությունը. «Ինչո՞ւ, թուրքերն այդպես շտապում են հայերին անկախ տեսնել: Եթե թուրքը հայի նկատմամբ գործողության մեջ է դնում որևէ ծրագիր, ապա միայն ու միայն նրան հարվածելու և անջատելու համար: Ուրեմն Բաթումում շուտով կնքվելիք պայմանագիրը հայ ժողովրդի դեմ թուրքերի ծրագրած հերթական դավերից մեկն է: Հայը երբեք չպետք է հավատ ընծայի թուրքին, ոչ մի պարագայում չպետք է գլուխ խոնարհի նրա առջև: **Ուրեմն տվյալ պահին անկախ հայկական պետության ստեղծումը բխում է թուրքերի շահերից, ի վնաս հայ ժողովրդի ... Հայաստանի ստեղծումով Թուրքիան ուզում է մոռացության տալ Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը**»²⁰:

Մինչև հաշտության դաշնագրի **հիմնօրինակը** ստորագրելը հայկական պատվիրակությունը որոշեց Բաթումի դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում վերջնականապես պարզել հայ-թուրքական ներկա և ապագա հարաբերությունները: Այդ հարցով բանակցել սկսեց անձամբ Վեհիբ փաշայի հետ, քանի որ բանակցային գործընթացներում խնդիրներ լուծողը հիմնականում նա էր, և ոչ թե պատվիրակության նախագահ Հալիլ բեյը²¹: Հունիսի 2-ին Վեհիբ փաշայի հետ բանակցության ժամանակ Ալ. Խատիսյանը փորձեց իմանալ, թե Օսմանյան Թուրքիան ինչպես է գնահատում այդ փոխհարաբերությունները: Նա հստակորեն հայտարարեց, որ հայկական պետությունը թեկուզ և փոքր տարածքով կազմավորելու համաձայնությունը շրջադարձային է Թուրքիայի պատմության մեջ, որ դա հայերի հետ հաշտվելու առաջին քայլն է, և որ դրանից հետո դյուրին կլինի լուծել հայկական մի շարք այլ հարցեր. նրանց այդպիսի տրամադրվածությանը նպաստել են՝ ա) հայերի քաղաքականության հստակությունը (սկզբում՝ թշնամական, այժմ՝ հաշտվողական), բ) Ադրբեջանի հետ հաշտության համաձայնագիրը, գ) ճշգրիտ և ժամանակին պատասխանը վերջնագրին և դ) Ղարաբախի սայում հայրենիքը պաշտպանող հայերի հերոսությունը, որը նրանց մեջ հարգանք առաջացրեց²². Իհարկե մոռացության էր տրված Սարդարապատի հերոսամարտը:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 103, ց. 2, գ. 11, թ. 80:

¹⁹ **Ալ. Խատիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 72:

²⁰ **Հ. Միմնյան**, Անդրանիկի ժամանակը, Երկու գրքով, գիրք Բ, Եր., 1996, էջ 157-158:

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 56:

²² Տե՛ս նույն տեղը:

Մինչդեռ իրողությունը բուրբովին այլ էր: Ինչպես վերը նշվեց, Օսմանյան Թուրքիայի համաձայնությունը հայկական անկախ պետության գոյությանը նախ և առաջ պայմանավորված էր նրանց շահերից բխող բազմազան ու բազմաբնույթ շարժառիթներով ու հեռահար նպատակներով և ոչ թե Վեհիբ փաշայի հիշատակած պատճառներով, որոնք ամենևին էլ չէին կարող էական դեր ու նշանակություն ունենալ: Ինչ վերաբերում է Վեհիբ փաշայի ներկայացրած չորրորդ պատճառին կամ շարժառիթին, ապա այն փաստորեն հերթական խոստովանություն էր առ այն, որ **Ղարաքիլիսայում հայրենիքը պաշտպանող հայերի հերոսությունը պարտադրեց Օսմանյան կայսրությանը՝ համաձայնվել ճանաչելու հայկական պետության գոյությունը:** Իրադարձությունների ականատես Ա. Խաչատրյանը վկայում է. «Իրական ու կարևորը չորրորդն է՝ հայ զորքի հերոսական դիմադրությունն է, որուն չէին սպասեր և այժմ խորհել կը թելադրե թուրք դիւանագետներուն... Վեհիբ, արդէն արհամարելով, կըսէր «Ուզած բոլորին կրնայ հանդիսական զօրանցքով անցնել մինչև Ջուլֆա»: Բայց Սարդարապատի թրքական ջախջախիչ պարտությունը և «Ղարաքիլիսէի հերոսական դիմադրությունը յարգանք» ներշնչէր էին ռազմագետ թուրքին»²³: Վեհիբ փաշան Ղարաքիլիսան գնահատեց եզակի ճակատամարտ պատերազմի պատմության մեջ, որտեղ հայերը ցույց տվեցին, որ կարող են համարվել աշխարհի լավագույն զինվորներ²⁴: Ինչպես տեսնում ենք, ինքնանպատակ չէր, երբ Քաթումի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում Վեհիբ փաշան բազմիցս խնդրանքով դիմել էր հայկական պատվիրակությանը՝ ստեղծել հայ-թուրքական ռազմական դաշինք (entente)՝ նպատակ ունենալով 10 հազար զինվոր տրամադրել Օսմանյան Թուրքիային՝ Անտանտի տերությունների դեմ կռվի նետելու համար այն պահին, երբ մոտենում էր Քառյակ դաշինքի երկրների անխուսափելի պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում: Այդ առաջարկի հեղինակը, իհարկե, Էնվեր փաշան էր: Սակայն հայկական պատվիրակությունը բանակցությունների ընթացքում դիվանագիտորեն խուսանավեց: «Ոչ մէկ տեսակէտով, - գրել է Ալ. Խատիսյանը, - չէինք կարող ընդունել այս առաջարկը»²⁵:

Հարկ է նշել, որ որքան մոտենում էր Քառյակ դաշինքի երկրների անխուսափելի պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում, այնքան մեծանում էր Օսմանյան Թուրքիային պատասխանատվության կանչելու մտավախությունը՝ որպես Հայոց ցեղասպանություն ու հայրենազրկություն իրագործողի, իսկ նրա դաշնակից կայսերական Գերմանիային՝ որպես Հայոց ցեղասպանության մեղսակցի: Եվ ամենևին էլ

²³ Ա. Խաչատրյան, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2010, էջ 101-102;

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 63:

²⁵ Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

պատահական չէր, որ օսմանյան կառավարությունը, ճանաչելով Հայկական անկախ պետությունը, կարծում էր, թե իբր լուծել է Հայկական հարցը և դրանով նպատակ էր հետապնդում մի կողմից հայերի հետ համերաշխ մտնել միջազգային վեհաժողով, իսկ մյուս կողմից մոլորության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության և հայրենագրկության մասին: Դժվար չէ նկատել, թե ինչու Հայոց ցեղասպանության և հայրենագրկության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Թալեաթ փաշան, Բեռլինում Հ. Օհանջանյանի հետ հանդիպման ժամանակ ասում էր. «Տաճկաստան ել կան հայեր, **պէտք է լինել հայերի հետ բարեկամական յեվ հաշտ հարաբերությունների մէջ յեվ պէտք է մեր խնդիրները մենք ինքներս մեր մեջ վերջացնենք, որ ապագայում վոչ վոք չը խառնուի մեր փոխադարձ հարաբերությունների մէջ – ակնարկ ապագա համաշխարհային կոնգրեսի վրա»²⁶:**

Իրողություն է, որ հայերի օգտին Գերմանիայի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական զգուշացումները օսմանյան ռազմաքաղաքական դեկավարությանը հիմնականում ունեին իրենց շահերից բխող շարժառիթներ. դրանով փորձում էին ընդամենը ձերբազատվել Հայոց ցեղասպանության մեղսակցության փաստից: Բ. Բորյանը՝ իր պատմադիվանագիտական արժեքավոր աշխատությունում բազմաթիվ անհերքելի և հարուստ փաստերի ու նյութերի խորը և անաչառ հետազոտման հիման վրա եզրակացրել է, որ հայերի գլխովին կոտորածը թելադրված է եղել գերմանական կայսրապետության շահերով, քանզի առանց գերմանացիների իմացության և համաձայնության թուրքերը չէին ձեռնարկի ոչ մի քայլ, իրենց գործողություններում նրանք ինքնուրույն չէին, և նրանց յուրաքանչյուր քայլը ստորադասված է եղել գերմանական կայսրապետության շահերին²⁷: Գերմանացի դիվանագետները անթաքույց հասկացնում էին Տրապիզոնի, Բաթումի, Բեռլինի և Կոստանդնուպոլսի հայ պատվիրակներին, որ Հարավային Կովկասում ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում չեն կարող հանուն հայերի վտանգել իրենց հարաբերությունները դաշնակից Թուրքիայի հետ: Մինչդեռ հայ դիվանագետները և հայ քաղաքական գործիչները Հարավային Կովկասում ստեղծված իրադրության պայմաններում չկարողացան արագ և ճիշտ գնահատել Գերմանիայի և նրա դաշնակից Օսմանյան Թուրքիայի միջև խոր հակասությունների և շահերի բախումից սպասվող ոչ նպաստավոր պայմանները հայության համար և շարունակեցին էլ ավելի ապավինել Գերմանիայի անպտուղ

²⁶ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, թ. 61:

* **Բազրաստ Հարությունի Բորյան** (1882-1937) – հեղափոխական, գիտնական, պետական գործիչ և դիվանագետ:

²⁷ Տե՛ս **Բ. Բորեան**, Հայաստան. միջազգային դիւանագիտութիւնը եւ ԽՍՀՄ-ը, Հ. 1, Եր., 2018, էջ 518:

աջակցությանը: Բայցևայնպես, գերմանական կողմը իր օգնության դիմաց հայերից պահանջում էր, որ հրաժարվեն Հայոց ցեղասպանության մեջ իր մեղսակցության մասին քարոզչությունից: Օրինակ, այդ հարցի շուրջ Բեռլինում Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարի օգնական Ն. Գյոպտերտի խնդրանքով 1918 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ հանդիպում Ավետիք Իսահակյանի հետ: «Գերմանական շրջաններում, - գրում է հայ մեծանուն բանաստեղծը, - այն կարծիքն է տարածված, թե նվաստիս դեկավարությամբ Շվիցերիայում մղվում է հակագերմանական պրոպագանդ, սակայն ճշմարտությունը այդ չէ, այլ այն, ..., որ մի քանի ընկերներով հիմնել ենք «**Հայ մամուլի գործակալություն**» մամուլին ստույգ լուրեր տալու եւ հերքելու ստեղծած, միտումնավոր լուրերը: ... Խոսակցության մեջ հայտնեց (Ն. Գյոպտերտը - Գ. Պ.), թե ավստրիական կառավարությունից հենց հիմա նամակ ստացա, որով պատրաստակամություն են հայտնում հայերին օգնելու: (Օգնության ի՞նչ ձևի մասին չասեց): Իմ հարցին, թե անհրաժեշտ է գորք ուղարկել Հայաստան, նա պատասխանեց, թե մենք մարդու կարիք ունենք, ամեն մի մարդ մեզ պետք է: Ես պատասխանեցի, թե մեկ դուք Վրաստան գորք եք ուղարկել եւ մեզ ո՛չ, դա արդեն շատ վատ տպավորություն է թողնելու հայ ժողովրդի վրա, եւ որն ավելի, եւ շա՛տ ավելի կարիք ունի:

... հետո դարձավ գլխավոր խնդրին, որի համար ինձ տեսնել էին կամեցել: Ասաց, թե մեր սրտին մոտ է հայ ժողովրդի վիճակը, մենք պիտի անենք, ինչքան որ կարող ենք, չնայելով, որ **դուք հայերդ, պրոպագանդ եք արել, եւ անում եք ու ողջ աշխարհը մեր դեմ գրգռում կոտորածների պատճառով:**

Ես պատասխանեցի, ... թե մեզանից անկախ գոյություն ունի ամբողջ ուժեղ պրոպագանդ ավելի Ձեր դեմ, քան թուրքերի Հայոց սարսափելի ջարդերի պատասխանատվության մեջ... եթե Դուք, որ ամենակարող եք, ճանաչել տաք թուրքին բրեստյան սահմանները, եւ ջարդերը դադարեն, այն ժամանակ մենք կարող ենք մեր կողմից ամեն ջանք գործ դնել ցույց տալով Ձեր դրական աջակցությունը հայ պետություն կազմելու մեջ, ազատելու մեզ վերջնական քայքայումից, եւ դրանով կնպաստեն **պրոպագանդայի դադարեցման**»²⁸:

Զրույցից հետո Ավետիք Իսահակյանը միանգամայն համոզիչ ներկայացնում է իր գնահատականը. «Իմ տպավորությունն այս ամենից, ում որ տեսանք ու խոսեցինք, այն է, որ Գերմանիան ուզում է, ցանկանում է օգնել մեզ եւ ընդունել տալ թուրքերին բրեստյան սահմանագիծը, սակայն դրա իրագործման համար, եթե թուրքերը հակառակ են, չի դիմելու ոչ մի խիստ միջոցի, ոչ թե վախենալով, թե Թուրքիան կանցնի թշնամիների կողմը (հաստատ կասեմ, որ Համաձայնությունը (Անտանտ - Գ. Պ.) չի ընդունի նրան իր ծոցը. պետք չունի. նա ուրիշ հա-

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 656, թ. 121- 122:

շիվներ ունի), այլ ուղղակի չուզենալով իր 4 տարվա դաշնակցի հետ սատել, վատանալ: **Հայերին օգնելու մեջ նա (Գերմանիան – Գ. Պ.) միմիայն մի շահ ունի – մորալ, բարոյական, որը, սակայն, այնքան չի կշռում, դժբախտաբար, քան մարզանեցը կամ նավթը: Բայց այդ նավթը կամ մարզանեցը նրան չտվին ու չեն տա հատուցումը մի չնչին մասի այն հսկա վնասի, որն ստացան հայկական ջարդի պատճառով»²⁹:**

Օսմանյան Թուրքիան երեք անկախ հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի գոյությունը դիտում էր իբրև պատնեշ, բուֆեր՝ Ռուսաստանից պաշտպանվելու համար: Թալեաթ փաշան ասում էր, որ իրենք երաշխավորել են այդ անկախ պետությունների գոյությունը՝ նպատակ ունենալով նաև, որ Թուրքիան այլևս և ոչ մի դեպքում հյուսիսային հարևան Ռուսաստանի հետ չունենա ընդհանուր սահման³⁰: Բաթումում ստորագրվելիք հաշտության դաշնագրով օսմանյան կառավարությունը ձգտում էր Հայաստանի կենսագործունեության գլխավոր լծակները ներառելով իր վերահսկողության տակ՝ ապահովել իր անվտանգությունը Ռուսաստանից, որը ոչ հեռավոր ապագայում կարող էր իրական սպառնալիք դառնալ իր սահմանների համար: 1918 թ. հունիսին Կոստանդնուպոլսում Հայոց ցեղասպանության և հայրենագրկության գլխավոր կազմակերպիչներից Բ. Շաքիր բեյը հայ պատվիրակության անդամների հետ հանդիպման ժամանակ խոստովանել էր. «Երիտասարդ թիրքերի կառավարութիւնը անկարող եղաւ հայկական հարցը տեղահանութիւններով եւ կոտորածներով լուծել եւ ստիպուած է ճանաչել ներկա Հայաստանի անկախութիւնը ու պիտի ձգտի այդ փոքրիկ պետութիւնից պատուար ստեղծել Ռուսաստանի դէմ»³¹:

Այսպիսով, **հայոց անկախ պետության ընդունումը և ճանաչումը ոչ թե Օսմանյան Թուրքիայի «գթասրտության» դրսևորումներ էին հայերի նկատմամբ, այլ ընդամենը պայմանավորված էին իր շահերից բխող բազմազան ու բազմաբնույթ շարժառիթներով և հեռահար նպատակներով:**

Այժմ վերադառնանք Բաթումի դիվանագիտական բանակցություններին. պետք է նկատել, որ հայ պատվիրակության անդամները, Նոթանեբից վերադառնալով Բաթում, հունիսի 3-ին նախաձեռնեցին ավարտել նախապատրաստական աշխատանքները՝ նախատեսված հաջորդ օրը՝ հունիսի 4-ին՝ ստորագրելու հայ-թուրքական հաշտության դաշնագրի հիմնօրինակը Օսմանյան Թուրքիայի համար նպատավոր պայմաններով:

²⁹ Նույն տեղում, թ. 122- 123:

³⁰ Տե՛ս **Туманян М.** Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ер., 2012, էջ 58:

³¹ Բժ. Ա. **Բաբալեան**, Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրէ, 1959, էջ 19:

Նույն օրը երկու պատվիրակությունների միջև պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց դիվանագիտական և ռազմական ներկայացուցիչների փոխանակում կատարելու Երևանում և Կոստանդնուպոլսում³²: Օգոստոսի սկզբին Մեհմեդ-Ալի փաշան նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը կից դիվանագիտական և ռազմական ներկայացուցիչ, իսկ Ֆ. Թախտաչյանը՝ Օսմանյան Թուրքիայում:

Ի դեպ, Հալիլ բեյը անակնկալ մատուցեց հայ պատվիրակության անդամներին՝ պահանջելով անկախ Հայաստանից գրավոր պարտավորվել՝ չմտնել դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ Թուրքիայի դեմ պատերազմող տերությունների հետ³³: Բանակցելիս Ալ. Խատիսյանը Հալիլ բեյին խնդրեց վերացնել այդ պարտավորությունը Հայաստանի համար, քանի որ Վրաստանի նկատմամբ նման արգելքը բացակայում է: Պատասխանը եղավ, որ, միննույնն է, Անգլիան և Ֆրանսիան ներկայացուցիչ չեն ունենա Վրաստանում, քանի որ վերջինիս հովանավորում է Գերմանիան, իսկ Թուրքիան այնտեղ զորք կպահի: Այնուհետև հավելեց, որ խորհուրդ չի տալիս այդ պահանջը մերժել, քանի որ Հայաստանի անկախության ընդունման շուրջ այս երեք շաբաթում տարակարծությունները շատ էին Կոստանդնուպոլսում, ուստի պետք է այն փայփայել³⁴: Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Յետագային իմացայ, որ երբ մենք բանակցութիւններ կը վարէինք Պաթումի մէջ, կատաղի վէճեր տեղի ունեցեր են Պոլսոյ երիտասարդ թուրքերու կոմիտէին մէջ այդ մասին, թէ ո՞ր աստիճան նպատակայարմար է Կովկասի մէջ պահպանել հայկական պետութիւն մը: Այս մասին ինձ պատմեց Պոլսոյ մէջ, 1918 թ. աշնան, մեծ վեզիր Թալէաթ փաշան հետեւեալ խօսքերով. «Էներ փաշան կը գտներ, որ քանի հայերը եղած են և պետք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները ու հանգիստ չպիտի թողուն մեր Անատոլի նահանգները, աւելի լավ է, որ հիմնապէս բնաջնջուին անոնք նաև Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մէջ պատճառ պիտի դառնայ, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները և դառնայ յալիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ ես, շարունակեց Թալէաթ, պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է թեկուզ այն պատճառով, որ այսպէս թէ այնպէս երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած հայեր կան այժմ և անհնար է զանոնց բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի աւելի լաւ է, որ անոնց գոհացում տրի, որուհետեւ եթէ նոյնիսկ 100 000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզ հանգիստ չպիտի տան երբեք: Եվ վերջապէս, փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կըլլանք հայկական հարցը և այդպէս կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդաժողովին»³⁵:

³² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 82, 86:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 8, թ. 115:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 8, թ. 115, գ. 11, թ. 79:

³⁵ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 72:

Մեջբերելով Թալեաթի այս խոսքերը՝ Ալ. Խատիսյանն ավելացնում է. «Թալեաթ փաշայի տեսակետը յաղթեր էր և թուրքերը ստեղծեցին փոքրիկ Հայաստանը: Ատկէ ետքը Էնվէր փաշան օր մը պարծենալով ըսավ ինձ. «Ես լուծեցի շատ դժարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը, գոհացում տւի հայերու ազգային պահանջներուն, բայց այդ ըրի այնպիսի ձեւով մը, որ չգոհեցի թրքական հողերէն ոչ մէկ թիզ իսկ»»³⁶:

Այնուհետև Ալ. Խատիսյանը հավելում է, որ, այնուամենայնիվ, Թուրքիայի հետ պատերազմող տերությունների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների արգելման հարցը մնաց փոխզիջումային: Հալիլ բէյը համոզում էր հայկական պատվիրակությանը, որ պարտավորագրի ընդունումն ընդամենը ապացույց կլինի, որ հայերը օրինապահ են³⁷:

Այսպիսով, հունիսի 3-ին Օսմանյան Թուրքիայի ճնշման ներքո Ալ. Խատիսյանը ստորագրեց մի փաստաթուղթ և ստանձնեց որոշակի պարտավորություն. «**Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է ամբողջ ընդհանուր պատերազմի ընթացքում ոչ մի դիվանագիտական հարաբերություն չունենալ Օսմանյան կայսերության հետ պատերազմական վիճակում գտնվող պետությունների հետ**»³⁸: Ինչպես երևում է այդ փաստաթղթից, Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորվում էր մի կողմից Առաջին աշխարհամարտի ողջ ընթացքում դիվանագիտական հարաբերություն չունենալ ոչ միայն Անտանտի տերությունների, այլ նաև Ռուսաստանի հետ, չնայած վերջինս 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով դուրս էր եկել պատերազմից: Ավելին, պարտավորագրի տրամաբանական ոգուց բխող նոր պարտավորություններ ամրագրվեցին Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության միջև հունիսի 4-ին կնքված դաշնագրին կից ժամանակավոր լրացուցիչ հավելվածի 2-րդ հոդվածում, որում ասվում էր. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է իր տերիտորիայից անհապաղ հեռացնել այն երկրների սպաներին և քաղաքացիական աստիճանավորներին, որոնք գտնվում են Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների հետ պատերազմի վիճակի մեջ, ինչպես և նշված պատերազմող երկրների դաշնակիցներին և աստիճանավորներին: Բացի դրանից, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակամիջոցում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր ծառայության չի ընդունի ոչ մի սպայի և առհասարակ ոչ ոքի՝ վերոհիշյալ պատերազմող երկրներից կամ նրանց դաշնակիցներից»³⁹: Առաջ անցնելով նշենք, որ Բաթումի հաշտության

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 115, գ. 11, թ. 79:

³⁸ Նույն տեղում, գ. 32, թ. 6, գ. 23, թ. 76, Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության առնչությունները Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր), Եր., 2004, էջ 31:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 120:

դաշնագիրը և նրան կից լրացուցիչ հոդվածները ուժի մեջ էին մտնում ստորագրման պահից: Մինչդեռ դրանք միջազգային իրավունքի տեսանկյունից իրավական ուժ չունեին, քանի որ այն չէին վավերացրել ո՛չ Օսմանյան և ո՛չ էլ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունները, ավելին՝ չէր ճանաչվել նաև Քառյակ դաշինքի երկրների, Անտանտի, Խորհրդային Ռուսաստանի և այլ երկրների կողմից:

Հունիսի 3-ի երեկոյան ավարտվեցին բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները և ձեռք բերվեցին երկու պատվիրակությունների վերջնական համաձայնությունները՝ (հայ-թուրքական հաշտության դաշնագրի հիմնօրինակը և նրան կից լրացուցիչ երեք հավելվածները), ստորագրելու համար:

1918 թ. հունիսի 4-ին՝ երեքշաբթի օրը, Բաթումում հանդիսավոր պայմաններում ստորագրվեց «Հաշտության և բարեկամության դաշնագիր Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև»⁴⁰ (ֆրանսերենով): Օսմանյան Թուրքիայի կողմից այն ստորագրեցին թուրքական պատվիրակության նախագահ Հալիլ բեյը և Վեհիբ փաշան, իսկ Հայաստանի Հանրապետության անունից Ալ. Խատիսյանը (պատվիրակության նախագահ), Հ. Քաջազունին և Մ. Պապաջանյանը:

Նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 5-ին, Հալիլ բեյի նախագահությամբ կայացավ մեկ ժամ տևած լիազումար նիստ՝ հայ-թուրքական հաշտության ու բարեկամության դաշնագրի և երեք հավելվածների պատճենական փոխանակման և կարգավորումների արձանագրությունը ստորագրելու համար: Նիստին մասնակցում էին թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, պատվիրակության ամբողջ կազմը, իսկ հայկական կողմից՝ վերոհիշյալ երեք անձինք:

Նիստի բացման խոսքում Հալիլ բեյը նշեց. «Այսօր մեր ստորագրություններն ենք դնում սկզբնական արձանագրության տակ, որ միջազգային հասարակության մեջ տեղ է բացում Հայաստանի Հանրապետության համար, որ ճանաչում է Հայաստանի գոյությունն ու անկախությունը Կովկասում նոր կազմված պետությունների շարքում:

...Վստահ եմ, որ հայ ժողովուրդը Օսմանյան կայսերական կառավարության այս որոշման կարևորությունը լավ կըմբռնի, և համաձայնության մի նոր էրա կբացվի մեր ժողովրդի և Ձեր ժողովրդի միջև»⁴¹:

Ալ. Խատիսյանը իր պատասխան ելույթում հայերեն (ինքը թարգմանեց ռուսերեն և ֆրանսերեն) նշեց. «Հայաստանը երբեք Թուրքիայի սահմաններում չի ձգտել լրիվ ինքնուրույնության, նա միայն ինքնավարության էր ձգտում, այն էլ Թուրքիայի ամբողջական պետականության ներքո»⁴²: Շարունակելով իր խոսքը՝ նա հավելեց «Հայաստանը, որի

⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 1, գ. 23, թ. 101-103:

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 160-161:

⁴² Նույն տեղում, գ. 8, թ. 115:

անունով պատիվ ունիմ խոսելու, երկար տարիներ շատ գոհողություններ է կրել, որպեսզի ազգային գոյության իրավունք ստանա: Այսօր բացահայտ կերպով այդ իրավունքը ստացավ և մտավ անկախ պետությունների շարքը: Այս մեծ օրը մի հանդիսավոր թվական կհանդիսանա հայերի պատմության էջերում: Թեպետ նոր պետության սահմանները մեծ չեն, բայց հայ ժողովրդի ազատության ու կուլտուրայի սերը, նրա աշխատանքի ընդունակությունը, հույս ունիմ, որ արժանավոր տեղ կապահովեն հարևան պետությունների շարքում: Մենք ուզում ենք, որ կայուն խաղաղություն ու հավիտենական բարեկամություն հաստատվի Օսմանյան կայսերության և Հայաստանի Հանրապետության միջև, և մենք հաստատ համոզված ենք, որ մեր հայ եղբայրները, որոնք հեռացել էին Թուրքիայից կկարողանան շուտով այնտեղ վերադառնալ և Օսմանյան կայսերության ազնիվ քաղաքացիներ դառնալ, որին մենք մաղթում ենք երջանկություն, բարգավաճում և խաղաղություն»⁴³:

Երեկոյան ժամը 6-ին՝ լիագումար նիստի ավարտից հետո, տրվեց հանդիսավոր մեծ ճաշկերույթ, որի ավարտից հետո՝ հունիսի 5-ի լուսաբացին, Բաթումում սկսվեց հայ-թուրքական փաստաթղթերի արձանագրության ստորագրումը Հալիլ բեյի և Ալ. Խատիսյանի կողմից: Հայկական պատվիրակությունը հունիսի 6-ին վերադարձավ Թիֆլիս* : Իրականում Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը դաշնագրի ստորագրումից հետո միայն ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի օրենսդիր (Հայաստանի խորհրդի) և գործադիր մարմնի ձևավորմանը:

Հունիսի 4-ի Բաթումի հայ-թուրքական «Հաշտության և բարեկամության դաշնագիրը» առաջին միջազգային փաստաթուղթն էր, որ ստորագրեցին անկախ Հայաստանի պատվիրակները: Այդ դաշնագրով Հայաստանի Հանրապետությունը առաջին միջազգային իրավական ճանաչումը ստացավ⁴⁴:

Հիմնական դաշնագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածներից և երեք լրացուցիչ հավելվածներից: Ըստ այդ դաշնագրի՝ Օսմանյան Թուրքիային էին անցնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքի զգալի մասը՝ Շարուր-Դարալագյազը, Նախիջևանը, Սուրմալուն, Կարսը, Կաղզվանը, Մարիդամիշը, Ախալքալաքը, Լոռին: Հայաստանին մնում էր Նոր Բայազետի գավառը, Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գավառների ընդամենը 9 հազար քառակուսի վերստ (մոտ 11 հազար քառ. կմ) տարածություն⁴⁵:

⁴³ Նույն տեղում, գ. 23, թ. 161:

* Ալ. Խատիսյանը փաստում է. «Մենք վերադարձանք Թիֆլիս, բերելով մեզ հետ հաշտութեան դաշինքը, որուն բնագիրը այժմ կը պահուի Էջմիածնի թանգարանի մէջ, իսկ պատճէնը տպուած է երեք լեզուներով ռուսերէն, ֆրանսերէն եւ հայերէն» («**Հայրենիք**», Բոստոն, 1924, հոկտեմբեր, էջ 100):

⁴⁴ Տե՛ս **Ա. Եսայան**, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը 1920-1922, Եր., 1967, էջ 34:

⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 101, **Հ. Ավետիսյան**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Եր., 1997, էջ 253:

Հայաստանից խլվում էր Ալեքսանդրապոլը և երկաթուղին՝ մինչև Ջուֆա. հանրապետությանը մնում էր ընդամենը 6 վերստ երկաթգիծ (13 կմ). երկաթուղիների վերահսկողությունը անցնում էր Օսմանյան Թուրքիային, իսկ պետական սահմանը անցնում էր Երևանից 7 կմ հեռավորության վրա⁴⁶:

Փաստորեն, թուրքերը **Անդրկովկասից՝ բացառությամբ Ադրբեջանի, զավթեցին 38 հազ. քառ. կմ** տարածություն՝ մեկ միլիոն 250 հազար ազգաբնակչությամբ: Դրանից Վրաստանը կորցնում էր 10 հազ. քառ. կմ տարածք՝ 350 հազար բնակչությամբ, Հայաստանի Հանրապետությունը՝ 28 հազար քառ. կմ՝ 900 հազար բնակչությամբ: Թուրքերը Անդրկովկասից խլեցին նրա տարածքի 20,6 տոկոսը և ազգաբնակչության 18,5 տոկոսը⁴⁷:

Տարածաշրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական և տնտեսական հակասությունների և շահերի բախման պայմաններում Բաքվի նավթի գրավման համար համառ պայքար ծավալվեց երկու դաշնակիցների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և կայսերական Գերմանիայի միջև: Թուրքական բանակի համար դեպի Ադրբեջան տանող ամենակարճ ճանապարհն անցնում էր Հայաստանի տարածքներով: Ուստի Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի մոտալուտ պարտության պայմաններում, եթե թուրքերը շարժվեին դեպի Բաքու, չէին կարող իրենց հետևելով թողնել հայկական թշնամական բանակներ: Հենց այստեղից էլ Օսմանյան կայսրության շտապողականությունը. ընդունելով անկախ Հայաստանի գոյությունը և վերջինիս հետ Բաթումում կնքելով հաշտություն՝ **այդ դաշնագրի ուժով մի կողմից ապահովել իր թիկունքը հայկական զորամիավորումների հարձակումներից, իսկ մյուս կողմից իրավունք վերապահել նույն դաշնագրով զինաթափել ու դուրս բերել խորհրդային Բաքվից ու նրա արվարձաններից հայկական զինյալ ջոկատները:**

Եվ իսկապես, Օսմանյան Թուրքիայի՝ վերը նշված ռազմավարական նկրտումները բովանդակող պարտավորությունները պարտադրվեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Եվ ամենևին էլ պատահական չէր, որ այդ դաշնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Վեհիք փաշան Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից պահանջեց անհապաղ կատարել դաշնագրին կից ժամանակավոր լրացուցիչ հավելվածի 1-ին հոդվածի պարտավորությունը. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն անհապաղ ձեռնամուխ կլինի իր զորքերի զորացրմանը: Այդ զորքերի քանակը, ինչպես և այն ռազմական օկրուգները, որոնց մեջ դրանք կլինեն, կորոշվեն Օսմանյան կայսերա-

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴⁷ Տե՛ս **Завриев Д.** К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси, 1947, էջ 70-71, **Ե. Մարգարյան**, Դավադիր գործարք. Հայաստան. Թուրքիա, Եր., 1994, 56-57:

կան կառավարության հետ համաձայնեցնելով, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար»⁴⁸:

Ուշագրավ է, որ այդ հոդվածից բխող տրամաբանական այլ պարտավորություն ամրագրվեց նաև հիմնական դաշնագրի 5-րդ հոդվածով, որը գրեթե ուշադրության չի արժանացել ուսումնասիրողների կողմից: Համաձայն այդ հոդվածի՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործունե կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»⁴⁹:

Բացի դրանից, նույն դաշնագրի 11-րդ հոդվածով «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո Բաքու քաղաքից էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը, ինչպես և ապահովվել, որ այդ էվակուացումը առիթ չտա որևէ ընդհարման»⁵⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ստիպված էր ստանձնել եռակի պարտավորություն՝ նախ ցրել հայկական զորքը՝ թողնելով ընդամենը 1200 զինվոր... մի կողմից վերջ դնել բոլոր ռազմական գործողություններին թուրքական բանակի թիկունքում, իսկ մյուս կողմից, ինչը շատ ավելի կարևոր էր, հարկադրել հայկական զորաջոկատներին հետ քաշվել խորհրդային Բաքվից:

Փաստորեն դաշնագրի և նրան կից լրացուցիչ հավելվածի հոդվածների իրավունքով Վեհիբ փաշան պահանջեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն անհապաղ լուծարել Անդրանիկի գործադր և վտարել նրան Հայաստանից. ազգային հերոսը, չընդունելով Բաթումի դաշնագիրը և Հայաստանի կառավարությունը, իր զորքով հեռացավ հանրապետության տարածքից⁵¹:

Բաթումի հաշտության դաշնագիրը երկար չգոյատևեց՝ պայմանավորված Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների վերջնական պարտությամբ:

Բանալի բառեր - Հայաստանի Հանրապետություն, Օսմանյան Թուրքիա, Գերմանիա, Քաղաքի դաշինք, հայկական պատվիրակություն, թուրքական պատվիրակություն, բանակցային գործընթաց, ռազմաքաղաքական իրավիճակ, Բաթումի դաշնագիր

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թ. 120:

⁴⁹ Նույն տեղում, գ. 23, թ. 102, նաև՝ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Եր., 1972, էջ 534:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 103:

⁵¹ Տե՛ս **Հ. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 163-165:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – Мотивы и цели признания Турцией независимого Армянского государства. – Проанализированы армяно-турецкие переговоры, проходившие сразу после провозглашения Республики Армения в 1918 г. Армянская делегация искала пути поддержания мира, и основное внимание в статье уделяется тому, что 4 июня под давлением турок Александр Хатисян подписал важный документ. В соответствии с ним армянское правительство приняло на себя обязательство не устанавливать дипломатических отношений со странами, находившимися в состоянии войны с Османской империей. Делается вывод, что признание независимой Армении обуславливалось многими разнообразными мотивами и преследовало долгосрочные цели, а вовсе не было проявлением «милости».

Ключевые слова: Республика Армения, Османская Турция, Германия, Альянс четвёрки, армянская делегация, турецкая делегация, переговорный процесс, военно-политическая ситуация

GEGHAM PETROSYAN – Motives and Goals of Recognition of the Armenian Independent State by Turkey. – The article analyzes the Armenian-Turkish diplomatic negotiations when the Armenian delegation is looking for ways to maintain peace and further diplomatic negotiations. In this regard, the article focuses on the fact that on June 4, 1918, under pressure from Ottoman Turkey, Alexander Khatisyan signed a document and made a certain commitment. Thus, the government of the Republic of Armenia was obliged not to have diplomatic relations with countries in the war with the Ottoman Empire throughout the war. The article concludes that the acceptance and recognition of the Armenian independent state was not a manifestation of Ottoman Turkey's "mercy" to the Armenians, but only because of its many and varied motives and long-term goals.

Key words: Republic of Armenia, Ottoman Turkey, Germany, Alliance of the Four, Armenian delegation, Turkish delegation, negotiation process, military-political situation, Treaty of Batumi